

ЩЕ РАЗ ПРО ДАТУ ПОСТАВЛЕННЯ ІЛАРІОНА МИТРОПОЛИТОМ В СВІТЛІ ДАНИХ СОФІЙСЬКОЇ ЕПІГРАФІКИ

У Руській церкві XI ст. митрополит Іларіон є особистістю досить відомою й, водночас, слабо вивченою. Про життя цього церковного діяча й письменника, автора знаменитого “Слова про Закон і Благодать”, відомо небагато. Літописець повідомляє, що він був священником церкви Святих Апостолів у князівському селі Берестовому, звідки віддалявся молитися в ліс на пагорб, у район сучасного літописцеві Печерського монастиря, де викопав невелику печерку. Цю інформацію літопис наводить у зв’язку зі згадкою поставлення Іларіона митрополитом у Святий Софії собором руських єпископів у 6559 р.¹ У Сповіданні віри сам Іларіон пише про поставлення його єпископами в Києві за князювання Ярослава в 6559 р.² Вже в сані митрополита Іларіон взяв участь у складанні церковного уставу князя Ярослава, про що згадується у вступній статті³. У “Сказанні про освячення церкви вмч. Георгія в Києві” повідомляється, що храм 26 листопада освятив митрополит Іларіон⁴. Ось, власне, усі прямі письмові згадки про першого митрополита-русина⁵.

Доповнити існуючу фактологічну базу шляхом залучення епіграфічних джерел спробував С. Висоцький, який прагнув визначити точну дату поставлення Іларіона зіставивши дані літопису й тексту графіті № 7 з Софії Київської: *місяця квітня у 9 день поставлений був владика...*⁶ Дослідник вважав, що ім’я владики – Іларіон – знищено обвалом тиньку.

¹ Никитин А.Л. Текстология русских летописей (XI – начала XIV вв.). Вып. 1. Киево-Печерское летописание до 1112 года. М., 2006, с. 215.

² Молдован А.М. “Слово о законе и благодати” Илариона. К., 1984, с. 4–5, рис. 2.

³ Щапов В.Н. Устав князя Ярослава и вопрос об отношении к византийскому наследию на Руси в середине XI в. // ВВ, 1971, № 31, с. 74.

⁴ Лосева О.В. Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. М., 2009, с. 326.

⁵ Нещодавно в Софії Київській нами виявлений напис, текст якого повідомляє про поставлення 4 жовтня 1052 р. священника Арсенія ігуменом. Хоча в тексті ім’я митрополита не назване, вказана подія відбулась за часи служіння Іларіона. Докл. див.: Корнієнко В.В. Нове джерело до історії київського Софійського монастиря XI ст. // Труды Київської Духовної Академії: богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, К., 2012, № 9, с. 37–40.

⁶ Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. К., 1966, с. 37–38, табл. III, 2; IV, 2.

Однак відсутність прямої вказівки імені не дозволяла однозначно встановити, чи був поставлений Іларіон 9 квітня 1051 р. або ж дата визначена неправильно і в написі мовиться про поставлення іншого владики, митрополита чи єпископа. Остаточо ж вирішити це питання не на користь версії С. Висоцького дозволили проведені автором за сучасною методикою епіграфічні дослідження в Софії Київській. Було встановлено, що ім'я поставленого владики, який згадується в записі № 7, починалося з літери **К**⁷. Адже вона практично повністю збереглася перед обвалом тиньку. Крім того, в приділі свв. апостолів Петра і Павла на фресці з зображенням св. Анастасія⁸ (мал. 1–2) був виявлений напис № 1168, в тексті якого прямо повідомляється, що 12 лютого Ярослав поставив митрополитом Іларіона⁹.

Незважаючи на ясну інформацію тексту графіті, О. Толочко спробував довести, що ані 9 квітня, ані 12 лютого не можуть вважатися датами поставлення Іларіона¹⁰. Оскільки дослідником висловлені деякі сумніви щодо правильності реконструкції тексту й можливості поставлення митрополита саме 12 лютого 1051 р., щоб остаточно розвіяти сумніви виникла об'єктивна необхідність повторного детального розгляду графіті № 1168 (мал. 3) з позицій текстології та обрядової практики Руської церкви XI ст.

Початок верхнього рядка пошкоджений, перша літера може бути визначена як **л** або **м**, права частина якої знищена округлим вибоєм. За нею чітко читається **с**. Далі тиньк пошкоджений на розмір однієї літери, проглядається лише невелика засічка. Наступні сім літер збереглися досить добре, незважаючи на невеликі пошкодження тиньку та не розчищені від шпаклівки прорізи. Читаються вони як слово **ФЕВРАРА** 'лютого'. З огляду на структуру формул пам'ятних написів, єдиною правильною реконструкцією першого слова буде **МЪСЦА** 'місяця', написаного в ско-

⁷ Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). К., 2011. Ч. III. Центральна нава, с. 106–107, табл. CLXVII, 1.

⁸ Образ святого атрибутований нами задяки виявленню напису-графіті, що називає його ім'я, як св. Анастасій Солунський: Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). К., 2010. Ч. II. Приділ свв. апостолів Петра і Павла, с. 223. Пропоноване нами прочитання підтримав російський мистецтвознавець В. Сараб'янов, проте образ визначав як св. Анастасія Персіянина: Сараб'янов В.Д. Образ монашества в древнерусском искусстве XI – середины XII столетия // Древнерусское искусство. Идея и образ. Опыт изучения византийского и древнерусского искусства: Материалы Международной научной конференции 1–2 ноября 2005 года / Ред.-сост. А.Л. Баталов, Э.С. Смирнова. М., 2009, с. 163, рис. 3.

⁹ Корнієнко В.В. Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона // Праці Центру пам'яткознавства, К., 2008, № 13, с. 235–240.

¹⁰ Толочко А.П. Софийские граффити и дата поставления митрополита Илариона // Археология і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. К., 2010, с. 513–516.

роченій формі **мса**. Два останні знаки рядка збереглися у вигляді незначних фрагментів. За контекстом, відповідно до структури формули, вони можуть бути реконструйовані як прийменник **въ**.

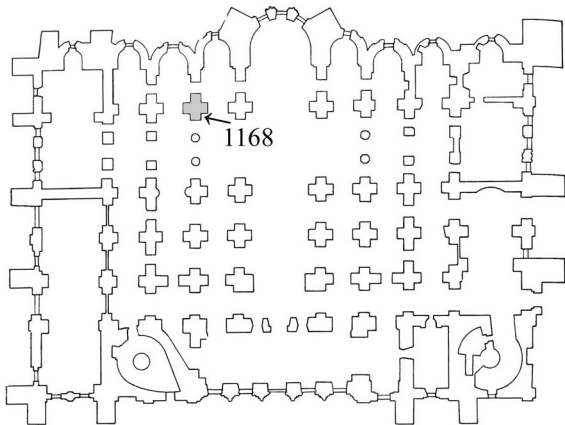

Рис. 1. Схема першого поверху Софії Київської (подається за С. Висоцьким) із зазначенням місця розташування графіті № 1168 зі згадкою про поставлення митрополитом Іларіона

Рис. 2. Образ св. Анастасія. Стрілка вказує місце розташування графіті № 1168

Другий рядок не розчищений від шпаклівки, місцями поверхня фрески пошкоджена вибоями. На початку рядка чітко читаються літери **ВІ**, що позначають день події (12): на це вказує фрагментарно збережене горизонтальне пряме титло над ними¹¹. Далі, незважаючи на погану збереженість тиньку, досить добре читається слово **дѣнь**¹². Наступна літера впевнено ідентифікується як **па**, за нею тиньк пошкоджений вибоєм на розмір двох літер, збереглася лише верхня частина гострої петлі другої знищеної літери. За своєю формою вона може бути відновлена як **о** з за-

¹¹ О. Толочко помилково стверджує, ніби титло над літерами відсутнє: *Толочко А.П.* Указ. соч, с. 516, прим. 2.

¹² Слід звернути увагу на форму написання іменника **дѣнь** через “ять” а не “ерь”. На перший погляд можемо припустити, що горизонтальну лінію на шоглі слід ідентифікувати не як коромисло **ѣ**, а як гніздо від зотлілої соломи, закрите шпаклівкою. На нашу думку, більш вірогідно розглядати другу літеру все ж як **ѣ**. Причому в доволі ранньому вияві фонетичної форми т. зв. “нового **ѣ**”, притаманного українським (південноруським) мовним особливостям. Див.: *Коць-Григорчук Л.* Написи на творах українського середньовічного малярства (Лінгвістичне та палеографічне атрибування) // *Записки НТШ, т. ССХХІ: Праці філологічної секції*, Львів, 1990, с. 220–221.

гостреними верхом та низом – саме так пише її автор графіті. Наприкінці рядка добре збереглися літери **сла**. З огляду на чітко ідентифіковані знаки, єдино можливим варіантом реконструкції пошкодженого слова буде ім'я **ІА[ро]сла[вѣ]** ‘Ярослав’. Закінчення **вѣ** було написано на початку третього рядка, воно не збереглося через пошкодження тиньку.

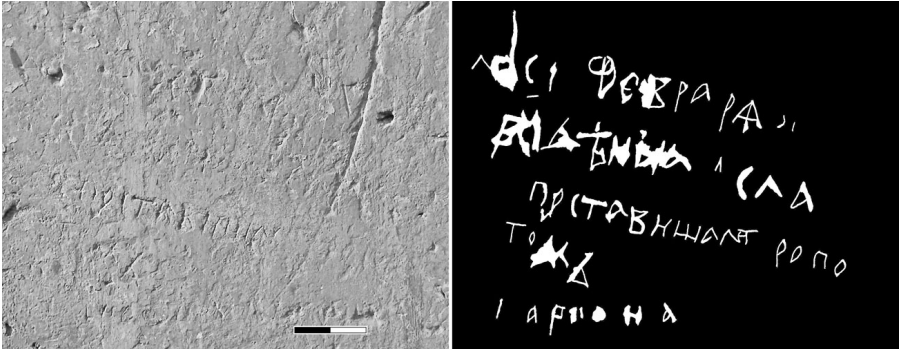

Рис. 3. Фотографія і прорисовка графіті № 1168

Отже, на початку третього рядка знаходились дві літери, знищені вибоєм. Наступні дев'ять збереглися досить добре, вони розчищені від шпаклівки, тому слово читається однозначно як **поставиша** ‘поставили’. Наступна літера **м** виконана трохи недбало: остання скісна риска замість похилої вийшла в автора прямою, тому він спробував її з'єднати з іншою частиною літери двома горизонтальними штрихами. В результаті **м** стала нагадувати монограму **нит** або **лит**. Далі тиньк пошкоджений на розмір одного-двох знаків, потім чітко читаються літери **ропо**.

В четвертому рядку дві перші літери знищені вибоєм, а чотири наступні збереглися. Вони читаються чітко як **томъ**, щоправда остання практично повністю втратила верхній горизонтальний штрих і стала нагадувати **ь**. З огляду на наявність чітко ідентифікованих знаків, закінчення третього рядка й четвертий можуть бути однозначно реконструйовані як слово **м[ит]ропо[ли]томъ** ‘митрополитом’.

Нижній, п'ятий рядок, складається з семи видимих літер. Від першої збереглася лише злегка нахилена праворуч засічка. Інші ж читаються досить чітко: **арнона**. У цьому випадку реконструкція слова однозначна: **[А]арнона** ‘Іларіона’. Далі тиньк пошкоджений, тому ми не можемо виключати наявності тут ще декількох знаків. В опублікованому нами першому варіанті реконструкції тексту ми гіпотетично відновили слово **Русина**. Це було обумовлено близькістю тексту графіті до літописних записів:

Постави Ярославъ Ларишна митрополитомъ . Русина въ святѣи Гоѣи . собравъ епископы (*Лаврентіївський літопис, запис 6559 р.*¹³).

Постави Ярославъ Ларишна митрополитомъ . Руси святѣи Гоѣи . собравъ епископы (*Іпатіївський літопис, запис 6559 р.*¹⁴).

Однак, з огляду на неоднозначність визначення наявності або відсутності наприкінці нижнього рядка літер, надалі ми відмовилися від гіпотетичного відновлення останнього слова.

Отже, повний текст напису реконструйований нами таким чином¹⁵:

М(ѣ)с(ѣц)[ѧ] феврара [въ] ВІ дѣнь [Ѧ]ро[с]ла[въ] поставиша м[ит']ропо[ли]томъ [Л]ариона

Місяця лютого в 12-й день Ярослав поставив митрополитом Іларіона.

Завдяки відносно непоганій збереженості графіті, що дозволяє однозначно ідентифікувати більшість літер, будь-яка інша осмислена реконструкція неможлива. Як бачимо, за своїм змістом текст досить близький до літописних записів, причому настільки, що О. Толочко помилково стверджує, нібито ми під час розшифровки запису занадто явно орієнтувалися на відповідну літописну статтю¹⁶. На це зауваження слід відповісти, що до відповідної реконструкції тексту (а не до його розшифровки) ми дійшли, спираючись на чітко ідентифіковані літери напису, лише потім була відзначена близькість графіті літописному повідомленню, на підставі чого було гіпотетично відновлене лише одне слово **Русина**, пізніше опущене.

Звертає на себе увагу написання автором графіті дієслова **поставити**: замість очікуваного аориста (простого минулого часу, що позначає закінчену дію) третьої особи однини **постави** у тексті вжита форма аориста третьої особи множини **поставиша**.

На думку О. Толочка, ця явна граматична неузгодженість дієслова повинна була нас “збентежити”, а уникнути її нам допомогло би звертання до літописного зразка¹⁷. Правда, критик не уточнює, яким чином. Адже з усіх складових графіті слово **поставиша** збереглося, можна ска-

¹³ ПСРЛ. Т. I. Лаврентьевская летопись. М., 2001, стлб. 155.

¹⁴ ПСРЛ. Т. II. Ипатьевская летопись. М., 2001, стлб. 143.

¹⁵ *Корнієнко В.В.* Фрагменти “Літопису Софійського собору”: три графіті у приділі свв. апостолів Петра і Павла зі згадками митрополитів XI–XII ст. // Наукові записки. Збірник молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, К., 2010, т. 20, с. 27; *Корнієнко В.В.* Корпус графіті..., с. 19–20, табл. XXIV. За прийнятою нами методикою реконструкції тексту в квадратних дужках подаються втрачені літери, а в круглих – пропущені автором під час скорочення слів.

¹⁶ *Толочко А.П.* Указ. соч., с. 516.

¹⁷ Там же, с. 516. Варто підкреслити, що разом з твердженням про необхідність звертання до літописного зразка О. Толочко звинувачує нас у тому, що ми надто орієнтувались на останній.

зати, ідеально, будь-які інші варіанти його прочитання просто неможливі. Додати, орієнтуючись на “літописний зразок”, після імені Ярослава фразу “з єпископами” або “та єпископи”, щоб множина третьої особи аориста було “правильною”? Але для гіпотетичного відновлення слів між ім’ям “Ярослав” і дієсловом “поставили” на фресці просто немає місця. Слід визнати, що автор графіті помилково або свідомо вжив аорист третьої особи множини замість очікуваної однини. А “звернення до літописних зразків” дозволяє встановити, що в писемних джерелах приклади такого помилкового вживання форм аориста (а також імперфекта) досить часто зустрічаються. Але ці факти залишилися зовсім не врахованими та не проаналізованими О. Толочком. Нижче приведемо кілька характерних прикладів, де форма аориста третьої особи однини, як і в нашому випадку, замінена формою аориста третьої особи множини:

- на заоугръе же налѣзоша Тугоркана мертвого и взаша и Стополкъ акы тьста своѣго и врага... (Лаврентіївський літопис, запис 6604 р.¹⁸).

- Изяславъ же . приведе Всеслава Кыеву . и вьсадиша и въ порубѣ... (Іпатіївський літопис, запис 6575 р.¹⁹).

- въ то же лѣто заложина церковъ Благовѣщення Мьстислав князь на Городици (Новгородський перший літопис старшого ізводу, запис 6611 р.²⁰).

- въ то же лѣто въ Русѣ сърубина церковъ на островѣ, Мартурин игумень, въ имя святого Преображения... (Новгородський перший літопис старшого ізводу, запис 6700 р.²¹).

- того же лѣта отъѣяше князь Рюрикъ посадничьство у Жирослава и выгнаша его изъ Новгорода... (Новгородський перший літопис молодшого ізводу, Комісійний список, запис 6679 р.²²).

- тои же веснѣ оженися князь Мьстиславъ в Новѣгородѣ, и поняша у Якуна у Мирославичя дщерь (Новгородський перший літопис молодшого ізводу, Комісійний список, запис 6684 р.²³).

- Давидъ ... рече: “Господи, не овца согрѣшина, но азъ согрѣшихъ” (Життя й ходіння Даниїла, руської землі ігумена, 1-ша редакція²⁴);

¹⁸ ПСРЛ. Т. I, стлб. 232.

¹⁹ ПСРЛ. Т. II, стлб. 156.

²⁰ ПСРЛ. Т. III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М., 2000, с. 19.

²¹ Там же, с. 40.

²² Там же, с. 222.

²³ Там же, с. 224.

²⁴ “Хоженьє” игумена Даниїла в Святую Землю в начале XII в. / Изд. подг. О.А. Белоброва, М. Гардзанини, Г.М. Прохоров, И.В. Федорова. СПб., 2007. с. 38.

- Давидъ ... моляся Богу, глаголя: “Господи, не овца сѣгрѣшили, но азъ сѣгрѣшихъ” (*Життя й ходіння Даниїла, руської землі ігумена, 2-га редакція*²⁵);
 - Родиша свинни порошата на пам(я)ть Варвары (*щоденниковий запис переписувача, 4 грудня 1372 р., Псковський Виборний октоїх*²⁶).

Причину таких помилок дослідники вбачають у тому, що аорист рано вийшов з ужитку живої розмовної мови, де його замінив перфект. Питання про час, коли це відбулося, в сучасній лінгвістиці є предметом дискусії. Досліджуючи співвідношення вживання форм минулого часу в новгородських берестяних грамотах і порівнявши його з даними літописів, А. Залізник дійшов висновку, що це відбулося не пізніше XII ст., а, можливо, і раніше; втім, незважаючи на відсутність аориста в живій розмовній мові, її носії все ще без складнощів його розуміли при читанні або слуханні тексту, а також цілком правильно вживали цю форму минулого часу, коли писали літописний або офіційний текст²⁷.

З огляду на мовну традицію²⁸, носієм якої був автор графіті, його помилка у формі вживання дієслова цілком піддається логічному поясненню. Не будучи професійним переписувачем, на що вказують нерівні рядки й різні розміри літер, автор прагнув дотримуватися літописного зразка, передавши тим самим урочистість події.

Підбиваючи підсумок текстологічним спостереженням над графіті № 1168, констатуємо, що, незважаючи на помилку у вживанні минулого часу, структура напису не суперечить наявним даним історичної граматики давньоруської мови. Відповідно, у нас немає причин сумніватися в правильності переданої автором графіті інформації, який повідомив про поставлення Іларіона митрополитом 12 лютого. В записі не зазначений рік, однак, як ми писали вище, в літописах повідомлення поміщене під 6559 р.²⁹ Сполучивши інформацію двох джерел, графіті й літопису, можемо встановити, що 12 лютого 6559 р. у Святій Софії Іларіон був поставлений митрополитом.

Однак для переведення цієї дати на сучасне літочислення від Різдва Христова необхідно визначити, за яким стилем, березневим або вересневим, вказаний рік у літописі та в графіті.

²⁵ “Хоженье”..., с. 184.

²⁶ *Столярова Л.В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. М., 2000, с. 304.

²⁷ *Зализник А.А.* Древненовгородский диалект. М., 1995, с. 154–156.

²⁸ В українській мові досі зберігається традиція застосування третьої особи множини замість однини, якщо автор намагається виказати повагу (до батька, матері) або іронізувати.

²⁹ *Никитин А.Л.* Указ. соч., с. 215.

На жаль, з тексту самої літописної статті це неможливо встановити: літописець повідомляє про поставлення Іларіона, а далі вміщує розлогу розповідь про історію Печерського монастиря. Однак в літописній статті 6562 р. зазначена точна дата смерті князя Ярослава Володимировича: у суботу 20 лютого, 1 тижня посту, у день св. Федора³⁰. Ця дата припадала на Федорів тиждень тільки в 1054 р., тобто, лютий відповідає 6562 р. тільки в тому випадку, якщо літописець користувався вересневим стилем. Такий же стиль застосовується в тексті графіті № 8 на фресці з образом св. Пантелеймона в Софії Київській³¹.

Отже, маємо всі підстави припускати, що дата поставлення Іларіона в літописі та у графіті також дана за вересневим стилем. У цей рік, 6659 (1051), 12 лютого припало на вівторок. Це був другий день першого тижня Великого посту, тому що в 1051 р. Великдень припав на 31 березня. Чи міг у цей день бути поставлений митрополит?

О. Толочко вважає, що в жодному разі. На думку дослідника, спостереження над літописними повідомленнями про дати поставлень та настолювань вищих ієрархів давньої Руської церкви, митрополитів (чотири повідомлення) та єпископів (двадцять два повідомлення), дозволяють за сумніватися в правильності запропонованої нами дати 12 лютого (втім, як і вказаної С. Висоцьким дати 9 квітня) як дня поставлення Іларіона.

З наведених опонентом аргументів “проти” можемо виділити три. Перший і головний – це буденний день вівторок, не відзначений “особливо важливими пам’яттями або святами, заради яких можна було б зневажити традицією рукопокладати в неділю”, або в день “максимально близький” до неділі, суботу чи понеділок³². Дослідник бачить у традиції рукопокладання в ці дні як символічний аспект (неділя, як особливо урочистий день тижня), так і практичний, що можна визначити як другий аргумент “проти”: “зведення на кафедру митрополита – подія надзвичайна, супроводжувана службою, торжествами й обідами, а не буденні дії”³³. І, нарешті, третім аргументом “проти” можна назвати відзначену О. Толочком тенденцію, за якої під час поставлення владик намагалися уникнути постів, особливо Великого посту³⁴. Нижче ми розглянемо правильність наведених аргументів.

³⁰ ПСРЛ. Т. II, стлб. 150. Втім, у літописі міститься помилка, адже субота першого тижня Великого посту у 6562 (1054) р. припадала на 19-те, а не на 20-те лютого.

³¹ *Рыбаков Б.А.* Запись о смерти Ярослава Мудрого // СА, 1959, № 4, с. 245–249; *Высоцкий С.А.* Указ. соч., с. 39–41, табл. IX, 1; X, 1.

³² *Толочко А.П.* Указ. соч., с. 514, 516.

³³ Там же, с. 514.

³⁴ Там же, с. 515.

Щоправда, спочатку ми вимушені виключити зі згаданих О. Толочком двадцяти шести звісток три, в яких повідомляються дати приходу на стіл митрополита Нікити (15 жовтня 1122 р.), новгородських архієпископів Іоанна (20 грудня 1110 р.) та Нифонта (1 січня 1131 р.).

Справа в тому, що в літописі день посадження на стіл митрополита Нікити не зазначений. Дата 15 жовтня 1122 р. була запропонована А. Поппе³⁵ на підставі зіставлення даних літопису й виявленого С. Висоцьким на цій же фресці з образом св. Анастасія графіті № 112³⁶. Його текст читається так: **Мѣсяца октавра въ ЄІ днь пришьль Никита. Соудило ѡалъ**³⁷. Цей день у 6630 р. дійсно припав на неділю, однак у графіті ця дата зазначена лише як день *приходу*, а не *настолювання* митрополита. Наприклад, між приходом на Русь митрополита Никифора 6 грудня і його настолюванням 18 грудня пройшов досить великий проміжок часу³⁸.

У випадку з новгородськими архієпископами, поставленими київським митрополитом, то літопис також повідомляє лише дату їхнього *приходу* до Новгороду, а не дату *настолювання* на кафедрі. Прихід архієпископа ще не означав його автоматичного поставлення в той же день.

Отже, після цього попереднього зауваження, розглянемо наведені О. Толочком аргументи “проти”. Почнемо з останнього, який можемо умовно назвати “пісним”.

З літописної статті ми довідуємось, що 28 березня 6673 (1165) р. був поставлений новгородським архієпископом Леонід, як повідомляє літопис “**на вервьницю**”³⁹, тобто у Вербну неділю. Як бачимо, архієпископ був поставлений у переддень Страсної седмиці Великого посту, Великдень у 1165 р. припав на 4 квітня.

Ростовський єпископ Лука був поставлений 11 березня 6693 (1185) р.⁴⁰, у понеділок другого тижня Великого посту, тому що Великдень у 1185 р. припав на 21 квітня.

У неділю 14 березня 6735 (1227) р. володимирським єпископом був поставлений Митрофан, як повідомляє літопис “**в препловеньк**

³⁵ Поппе А.В. Митрополиты Киевские и всея Руси (988–1305) / Авторизированный перевод с немецкого Назаренко В.А. // Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. М., 1989, с. 195.

³⁶ Висоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). К., 1976, с. 38–39, табл. XVIII, XIX.

³⁷ Докл. див.: Корнієнко В.В. Корпус графіті... Ч. II, с. 18, табл. XII.

³⁸ Никитин А.Л. Текстология русских летописей..., с. 327.

³⁹ ПСРЛ. Т. III, с. 31.

⁴⁰ ПСРЛ. Т. I, стлб. 391.

ста" поста"⁴¹. Тобто, поставлення відбулося у третю неділю Великого посту, Великдень у 1227 р. припав на 11 квітня.

Новгородським архієпископом Спиридон був поставлений у 6737 (1229/1230) р. "по чистѣи недѣли на сворѣ"⁴², тобто в неділю першого "Чистого тижня" Великого посту, названої у православ'ї "Соборною неділею"⁴³. Великдень у 1230 р. припав на 7 квітня, тому дата поставлення Спиридона – 24 лютого. Варто зауважити, що О. Толочко визначив її суботою 17 лютого 6737 (1229) р., однак не вказав джерело цієї інформації, що суперечить літописним даним⁴⁴.

6 грудня 6612 (1104) р. на Русь прибув митрополит Никифор, він був настолований 18 грудня того ж року⁴⁵. Це відбулось в неділю, за тиждень до святкування Різдва Христового, тобто, під час Різдвяного посту.

Полоцьким єпископом 13 грудня 6613 (1105) р. був поставлений Міна⁴⁶, а новгородським архієпископом 10 грудня 6701 (1193) р. – Мартирій⁴⁷, що також припало на час Різдвяного посту. Варто зазначити, що в обох випадках О. Толочко неправильно розрахував дні тижня, вказавши, що Міна був поставлений у неділю, а Мартирій – у понеділок⁴⁸. Сутність помилок полягає в тому, що дні розраховувалися дослідником за вересневим стилем, тоді як у відповідних літописних статтях застосовується березневий.

Так, у статті 6701 (1193) р. дати розташовані у наступній послідовності: 24 травня (дата смерті новгородського архієпископа Гавриїла, після чого були проведені вибори нового кандидата в архієпископи), 10 грудня (день поставлення архієпископом Мартирія), 16 січня (день приходу архієпископа Мартирія на кафедру)⁴⁹. Послідовність точних дат і подій дозволяє однозначно визначити, що хронологічні викладки здійснені літописцем за березневим стилем. Однак О. Толочко розраховує день тижня за вересневим стилем, що є методологічною помилкою, адже вересневий стиль на півроку випереджав березневий. Відповідно, 6701 вересневий рік охоплював проміжок часу з вересня по грудень 1192 р. та з січня по серпень

⁴¹ ПСРЛ. Т. I, стлб. 449.

⁴² ПСРЛ. Т. III, с. 69.

⁴³ Дьяченко Г., протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Репринтное воспроизведение издания 1900 г. М., 2006, с. 575.

⁴⁴ Толочко А.П. Указ. соч., с. 514.

⁴⁵ Никитин А.Л. Указ. соч., с. 327.

⁴⁶ ПСРЛ. Т. II, стлб. 257.

⁴⁷ ПСРЛ. Т. III, с. 232.

⁴⁸ Толочко А.П. Указ. соч., с. 514.

⁴⁹ ПСРЛ. Т. III, с. 231–233.

1193 р. А березневий 6701 рік відповідав проміжку часу з березня по грудень 1193 р. та з січня по лютий 1194 р. Тому 10 грудня 6701 вересневого року буде 10 грудня 1192 р., а 10 грудня 6701 березневого року буде відповідати 10 грудня 1193 р. Ігноруючи цю обставину та прагнучи визначити день тижня для 6701 березневого року за вересневим стилем, наш опонент замість 10 грудня 1193 р. в результаті розрахував день тижня для 10 грудня 1192 р. Насправді ж 10 грудня в березневному 6701 (1193) р. припало на п'ятницю, а не на понеділок.

Схожа помилка допущена в розрахунку дня поставлення Міни: у статті Іпатіївського літопису 6613 р. дати викладаються у такій послідовності: 27 серпня (день поставлення володимирським єпископом Амфілохія), 12 листопада (день поставлення переяславським єпископом Лазаря), 13 грудня (день поставлення Міни єпископом полоцьким)⁵⁰. У цьому випадку день тижня повинен розраховуватися за березневим стилем, а не за вересневим. 13 грудня 6613 (1105) г. припало на середу, а не на неділю.

Як бачимо, літописні дані свідчать про чотири поставлення єпископів у Великий піст. Крім того є свідчення про поставлення двох єпископів та настолювання митрополита в інший багатоденний піст, Різдвяний (з 15 листопада по 25 грудня). Слід зауважити, що спочатку цей піст не мав чітко визначеної кількості днів, він тривав від семи днів і більше; припис дотримуватись 40-денного посту прийнято на соборі 1166 р. за патріарха Луки Хрисоверга та імператора Мануїла I Комніна⁵¹. В нашому розпорядженні немає матеріалів, що дозволяють уточнити, скільки днів тривав цей піст у Руській церкві в XI–XII ст., і це може поставити під сумнів правильність віднесення трьох останніх поставлень на час Різдвяного посту. Однак певні сумніви можуть бути висловлені тільки щодо Міни, позаяк настолювання митрополита Никифора входить у мінімальні сім днів Різдвяного посту, а поставлення Мартирія відбулося після собору 1166 р., коли 40-денна тривалість посту була встановлена офіційно. Таким чином, від “пісного” аргументу “проти” доводиться відмовитися, бо майже в третині випадків дати відомих нам настолювань і поставлень припали на час посту. Тож той факт, що 12 лютого 1051 р. припадає на перший тиждень Великого посту, не дає підстав сумніватися в можливості поставлення Іларіона цього дня.

О. Толочко слушно зауважує, що поставлення митрополита було урочистою подією, супроводжуваною службою. Тому вважає, що поставлення відбувалися переважно у неділі або “близькі до них” суботи чи поне-

⁵⁰ ПСРЛ. Т. II, стлб. 257.

⁵¹ Дебольский Г., протоиерей. Дни богослужения православной католической восточной церкви. Б.м., 2002, с. 601.

ділки. Однак якимось чином не переймається роз'ясненням, чим, наприклад, субота або понеділок відрізняються від інших днів тижня, того ж “буденного” вівторка чи середи. Вже сама констатація фактів можливості поставлення в усі дні тижня, а не тільки у неділю, змушує сумніватися в правильності аргументу “буденного дня”⁵². До того ж висновок О. Толочка про перевагу вибору дня поставлення, максимально близького до неділі, тобто понеділка й суботи, суперечить зібраному самим дослідником матеріалу⁵³.

Отже, залишається третій аргумент “проти”, умовно названий нами “обрядовим”. Його О. Толочко чітко не сформулював, вказавши лише, що поставлення митрополита супроводжувалося службою. Дослідником були повністю зігноровані особливості чину поставлення митрополитів. Однак саме цей аспект дозволяє впевнено встановити, чи міг бути поставлений Іларіон у вівторок 12 лютого 1051 р.

У Константинопольській церкві, відповідно до традиції, у день хіротонії новорукопокладений єпископ сідав на синтрон патріаршого собору першим і сам очолював Літургію; після прибуття ж на кафедру відбувалося особливе священнодійство, яке повторювало й акцентувало вже виконану під час хіротонії церемонію посадження, причому також під час Літургії⁵⁴. Київські митрополити були архієреями Константинопольського Патріархату, тож займали київську кафедру відповідно до того ж чину інтронізації⁵⁵. Тобто, митрополита хіротонісали у Константинополі, а після прибуття до Києва він проходив чин посадження на кафедру. У випадку з митрополитом Іларіоном, поставленим Ярославом без санкції Константинополя, мало місце виключення в чинослідуванні: хіротонісати та по-

⁵² Вважаємо, що поняття “буденного дня” надто осучаснене, адже багато урочистих дійств відбувалось не в недільні дні. Для прикладу назвемо урочисте дійство з іконою Одигітрії Константинопольської, яке відбувалось щовівторка. Докл. див.: *Лидов А.М.* Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре. М., 2009, с. 39–69.

⁵³ Так, у двадцяти двох представлених О. Толочком датах єпископських настолювань, поставлень та приходів на кафедру (*Толочко А.П.* Указ. соч, с. 514) переважна більшість припадає на неділю (11 випадків). Однак далі домінує вівторок (4 випадки), на третьому місці – понеділок (3 випадки), а субота стоїть нарівні з іншими днями тижня (по 1 випадку). Тож, керуючись логікою О. Толочка, слід було зробити висновок про поставлення єпископів у неділю або ж “близькі” до неї понеділок та вівторок. Тобто, спостереження дослідника не можуть служити аргументом “проти” можливості поставлення митрополита у вівторок.

⁵⁴ Див.: *Желтов М., священник.* Чин интронизации Патриарха Московского и всея Руси: история и современность. Часть 1. Интронизация епископов и патриархов в Древней церкви и в Византии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/545853.html>.

⁵⁵ Див.: *Желтов М., священник.* Чин интронизации Патриарха Московского и всея Руси: история и современность. Часть 2. Интронизация митрополитов и Патриархов всея Руси. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/378672.html>.

ставити новообраного митрополита повинні були в кафедральному київському соборі Святої Софії, де проходив собор єпископів. Хоча і не обов'язково обидві події мали відбутись в один день.

Чин хіротонії та поставлення новообраного ієрарха передбачав, що митрополит або єпископ під час проведення Божественної Літургії особисто очолював її. Тому, аби остаточно розвіяти сумніви щодо можливості поставлення Іларіона 12 лютого 1051 р., варто з'ясувати, чи проводилась Літургія у Святій Софії цього дня. За приписом Студійського уставу, прийнятого Руською церквою, під час Великого посту Літургія Напередосвячених Дарів могла правитись щодня, в тому числі у понеділок, вівторок та четвер першої седмиці⁵⁶. Вівторок 12 лютого 1051 р. був другим днем першої седмиці Великого посту, коли, відповідно до прийнятої Руською церквою практики, правилась Літургія Напередосвячених Дарів. Тому поставлення митрополита Іларіона в обрядовому плані повністю відповідало чину поставлення вищих ієрархів візантійської Церкви⁵⁷.

На нашу думку, хід подій вірогідніше представити таким чином. Іларіон був обраний собором єпископів у сан митрополита, пройшовчин хіротонії, найімовірніше, на повній Божественній Літургії у неділю 10 лютого 1051 р. А у вівторок, 12 лютого, як про те повідомляє автор графіті № 1168, відбувся чин інтронізації (поставлення) Іларіона, який відправив Божественну Літургію Напередосвячених Дарів. За канонами вона правилась у Софійському соборі на другий день Великого посту, ймовірно, по завершенню собору єпископів. Цілком вірогідно, що поставлення Іларіона в день, коли правилась Літургія Напередосвячених Дарів, мало символічний підтекст і було своєрідним продовженням хіротонії: новообраний митрополит приймав освячені раніше Святі Дари й причащав віруючих вже як чинний ієрарх Руської церкви.

Отже, проаналізувавши всі аргументи “проти”, ми змушені констатувати, що немає жодних підстав сумніватися в правдивості наведеної невідомим автором графіті інформації. Запис на стіні Софії Київської є важливим історичним документом, що повідомляє відсутні в інших джерелах відомості про точний день поставлення русина Іларіона митрополитом. Тож, ця подія відбулася 12 лютого 6559 (1051) р.

⁵⁶ Докладніше про особливості цієї літургії в XI ст. див.: *Желтов М.С., Правдолюбов С., протоиерей*. Богослужение Русской Церкви X–XX вв. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/1132/>.

⁵⁷ В статті ми не торкаємось проблеми канонічності поставлення Іларіона собором руських єпископів, а не Константинопольським патріархом, що є, як відомо, предметом дискусії.